

Beke József

Tiszteletkörök a Bánk bán körül

1

Városunk nagy alakja, Katona József 225 éve született – ha szenvtelenül tekintünk vissza az időben. De ha közel érezzük magunkhoz, inkább így fogalmazhatunk: szerencsések vagyunk, hogy irodalmi jelenlétének 225. évfordulóját ünnepelhetjük. Magamat föltétlenül annak érzem, mert tudom: Katona beleszólt életembe.

Ezért ez az írásom nemcsak tisztelgés, hanem köszönet is.

Személyes emlékekkel kezdem, olyanokkal, amelyek a *Bánk bán*hoz kapcsolódnak, és meghatározóak voltak sorsom alakulásában. Valahai diákként én a *Bánk bánt* Arany Jánostól tanultam. A dolog úgy esett, hogy egy napon boldog emlékü magyartanárom, Kiss István arra hívta fel a figyelmemet, hogy most jelent meg a *Bánk bán* című drámának – az éppen következő kötelező olvasmánynak – egy olyan értékes kiadása (Katona 1951), amely Arany János tanulmányát és jegyzeteit is tartalmazza. Olcsó volt, szerencsére meg is tudtam venni, ma is megvan, harminckilenc tanévig tanítottam belőle.

Mivel előző tanulmányaimban nem találkoztam a drámával, így nagykörösi Arany-hívó gyerekként természetesen a könyv elején lévő Arany-tanulmánnyal kezdtem az olvasást. Olvasást? A *Toldit* meg néhány Arany-verset ismertem már, s azt hittem, olvasás lesz, csakhogy – jól emlékszem – már az első oldalak gondot okoztak: némely mondatot többször is el kellett olvasnom, át kellett gondolnom, mire megértettem. Mert mindenáron meg akartam érteni, persze a magam szintjén, és főként Arany miatt. Bizony, ráment az egész karácsonyi szünet, mire a drámán is átrágtam magamat, mert az sem volt könnyed olvasmány, pedig a tanulmány mellett a költő lapalji jegyzetei is sokat segítettek. (Hogy is juthatott volna eszembe: hány nagy koponya törte már és töri még a fejét a mű egy-egy részletén!) S ha valaki azt mondta volna, hogy Arany véleményének némely részét is vitatják más hozzáértők, ezt aztán végképp el nem tudtam volna képzelni. Jóval később olvashattam csak megdöbbenve a költő fiának e sorait abban a könyvben, amelyben először adta ki Arany jegyzeteit és tanulmányát: „Ezek a jegyzetek csak a saját emlékeztetése céljából készültek ugyan, ennél fogva alig elégíthetik ki az olyan olvasót, aki *Bánkot* először veszi kezébe, a commentártól pedig azt várja, hogy a gondolkodás fáradságától is kímélje meg [...] viszont pedig a tanulmány elegendő fényt

vet e magokban szűkszavú jegyzetekre.” (Arany L. 1898. Előszó V.) Szerencsémre házi dolgozatomat a „békételenek” jellemzéséből olyan sikerrel írtam meg, hogy tanárom észrevette az ilyesmihez való érzékemet, s a továbbiakban támogatta is szándékomat, hogy majdan követhessem a katedrán.

A második olyan eset, amikor a *Bánk bán* révén segítséget kaptam, a szegedi egyetemi fölvételi vizsgán történt. A kérdező úgy déltájban – néhány már elfelejtett általános kérdés után – kissé unottan szólított föl, hogy mondjak „valami könyvnelküli”-t. Meglepetésemben hirtelen belefogtam Tiborc panaszába. Ez láthatólag őt lepte meg, bizonyára valami sokszor hallott verset várt. Förlélénkülve érdeklődött, hogy mit tudok még. Másodiknak Vörösmarty *Zalán futásának* Előhangjából mondtam hexamereket, gondolom, a szokásosnál hosszabban. Utána én kérdeztem: prózát is lehet? Bólintott, erre Zrínyi *Áfiumából* idéztem néhány mondatot onnan kezdve, hogy „Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio...” odáig, hogy „Hic vobis vel vincendum vel moriendum est”. Így nyertem a Katona-idézet nyomán (is) fölvételt.

Harmadszorra is beleszólt Katona életrajzombába, mégpedig máig hatóan. A nyolcvanas évek elején a gimnáziumi tanmenetnek megfelelően kitzúztam soron következő kötelező olvasmánynak a *Bánk bán*t. Néhány nap múlva egyik értelmes tanítványom, aki máris beleolvasott a műbe, megkérdezte: „Mi az, hogy pártütés?” Ez akkoriban bizony igen jogos kérdés volt, mert a szóösszetétel két tagja szétbontva igen kényes összefüggést jelentett, különösen akkor, ha valaki nagy kezdőbetűt asszociált hozzá. Miután megnyugtattam, hogy ez a kifejezés ma már nem használatos, ezért értelmét régi-régi szemmel kell nézni, fölmerült bennem: irodalmunk e kiemelkedő alkotásának szavait – hiszen a dráma remélhetőleg még sokáig iskolai kötelező olvasmány lesz – nem másnak, hanem egy kecskeméti magyartanárnak illik, sőt kötelessége értelmezni az utókor számára. Annál is inkább, mert éppen ebben az időben jelent meg a Katona-irodalom országos hírű kiválóságának, a nemrég elhunyt Orosz Lászlónak kitűnő műve, a *Bánk bán* kritikai kiadása (Orosz 1983), az irodalomtudomány e műfajának általánosan elismert, mértékadó mintapéldánya. Kínálkozott tehát, hogy hozzáfogjak a dráma immár teljes és véglegesített szövegéből olyan írói szótár szerkesztéséhez, amely a mű minden egyes szavát a műfaj követelményei szerint számba véve értelmezi. Ehhez mintám is adódott: a Pásztor Emil által készített *Toldi-szótár* (Pásztor 1986). (A szerző valaha egyetemi oktatóm volt, frissen megjelent könyvét évfolyamunk harmincéves találkozásán, Szegeden dedikálta nekem.) Napi munkám mellett öt év alatt (13 337 adat feldolgozása révén) el is készült a dráma 2.882 különböző szavát értelmező *Bánk bán-szótár*, és Fischer Istvánnak, az akkor még működő Katona József Társaság elnökének segítségével a drámaíró születésének 200. évfordulóján, 1991-ben meg is jelent (Beke 1991). Ennek elismertsége következtében az írói szótárak szerkesztése harminc év óta kíséri életemet, gondokkal és örömeikkel máig hatóan jelen van napjaimban, munkásságomban.

Ugyanis a *Bánk bán-szótár* bemutatója után Kovács Sándor Iván, az ELTE tanszékvezető professzora, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság akkori elnöke fölkért arra, hogy hasonló írói szótárt készítsék Zrínyi Miklós életművének szavaiból. Mivel a magyar barokk eposz, a *Szigeti veszedelem* kitűnő költőjének

összes művei körülbelül tízszer annyi szóadatból állnak, mint Katona drámája, az óriási munkához társakat kerestem, szerencsére találtam is feleségem és két kolléganóm: Bajtai Mária és Kristóf Antónia személyében. Áldozatos munkájuk segítségével elkészült közel 130 ezer cédula, és ezek alapján elkészítettem a nagy költő-hadvezér 6 882 magyar szavát értelmező *Zrínyi-szótárt*, amely évekig várt a kiadásra (Beke 2004). Közben már hozzáfogtam egyik legkedvesebb költőm, Radnóti Miklós költői nyelvének feldolgozásához, és így 2009-ben, a tragikus sorsú költő születésének 100. évfordulójára megjelenhetett a *Radnóti-szótár* is (Beke 2009).

Az előző munka befejezésekor – előrehaladott korom ellenére merészen – belefogtam az Arany-versek szavainak szótározásába. Úgy gondoltam, hogy ezt a szótárt nagykőrösi indítású embernek illik, sőt kell föl vállalnia. Hála istennek, egészségem úgy alakult, hogy most már elkészültem bálványom, Arany János költői nyelvéből készült szótárom kéziratával is. Amikor ezt írom, ennek sorsa még bizonytalan. Amit tehettem, én megtettem: nyolcévi munkámat beleadtam, a kiadáshoz szükséges anyagiakat másoknak kell adniuk. Megjelenése nem tőlem függ, nagy költőnk születésének 2017-ben esedékes 200. évfordulóján illenék, hogy megvalósuljon.

Addig is, amíg csak ésszel bírom, a szavak világát kutatom, sorsukat kísérem, mint az alábbiakban is.

2

Aki valaha is elemezte a *Bánk bánt*, senki nem hagyta szó nélkül a dráma sajátos nyelvezetét. A költőket Arany Jánostól Illyés Gyuláig, az irodalomtudósokat Gyulai Páltól Szerb Antalig mindig foglalkoztatta az a különös kifejező hatás, amely Katona szavaiból árad. Arany János egyenesen elragadtatással beszélt fiának, Arany Lászlónak erről a nyelvről: „Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni” (Arany L. 1898. Előszó VI.).

Arany jól tudja ez utóbbi szó súlyát: a költő az, aki képes arra, hogy „*az édes anyanyelven... korának csudát énekeljen*” – írja *Álom és való* című versében. Ebben mintha éppen a Katonával közös képességre, sőt egyben a költői küldetésre is rámutatna, arra, hogy a költő az anyanyelv szinte korlátlan lehetőségeit kihasználva a jelen számára már-már csodaszámba menő múltat is képes legyen felviláglantani a kor embereivel, cselekedeteikkel, örömmükkel-bánatukkal, sőt beszédmódjukkal együtt is. E csodateremtés szavakba öntésének módszerét pedig mindketten hasonló nyelvi eszközökben találták meg: fölelevenítették a múlt időket idéző, elavulóban lévő kifejezéseket, amelyeket már csak a népnyelv vagy a tájnyelv őriz, valamint bátran felhasználták a népies szólásokat és szólásszerű beszédfordulatokat.

Arany igen sokra tartotta a *Bánk bánt*, különösen a nyelvezetét. Amikor Nagykőrösön tanított, egyik levelében így írt barátjának, Szász Károlynak: „...mikor a drámáról beszélék, szoktam a Bánk bánból – de csak egypár jelenetet – felol-

vaszni, leginkább azért, hogy a drámai nyelv erejéről (ellentétben Vörösmarty lírai nyelvével a drámában is) némi fogalmat adjak a fiúknak, hogy ott nemcsak szépen beszélnek, szónoklanak, vagy ódában felelgetnek egymással a személyek, hanem a nyelv a helyzethez, a személyek indulatához alkalmazkodik, azt festi...” (Sáfrán 1982. 460.)

Közismert, hogy Arany a *Toldi* című elbeszélő művében az elavult, de a tájnyelvben még élő „imette” szóhoz maga fűz értelmezést: *Imette: ébren, nem álomban*. Amikor pedig Toldi az édesanyjától kapott aranyakat Bence markába számolja, az öreg szolgát így beszélgeti a költő: „*No te öreg tenyér! / Ilyet sosem kaptál, bezzeg viszkethetnél.*” Ehhez is ott van a magyarázat a lap alján: *A nép tenyere viszketéséből azt jósolja, hogy pénz fog kapni.*

Katona drámájában ugyancsak előfordulnak régies, népies és tájjellegű kifejezések, de itt nem találhatunk hozzájuk magyarázatot, hiszen a színpadra szánt szövegben erre nincs is lehetőség. Az ilyen szólásszerűségek, mint: *múltával dicsérd a napot; megállja még a sarat; az ördög nem alszik; feléri ésszel*, ezek bizonyára világos értelműek a nézők számára; a szöveggörnyezet, a szituáció talán segít felfogni ennek áttételes értelmét is: *csóka csóka társának szemét ki nem kaparja*. Ám akad olyan szólásszerűség is, amely gondot okozhat nemcsak a nézőnek (első hallásra), hanem még az olvasónak (kétszeri elolvasás után is): *„sípót faragtam nádatok között, / míg benne ülhettem”*. Ennek a régi szólásnak ugyanis ez az értelme: kihasználtam kedvező helyzetemet, amíg tehettem.

Sajnos, a jó néhány teljesen elavult vagy esetleg csak a tájnyelvben élő kifejezés, mint: *levantá, bódorog, bahó, bokáz, dombéroz, esenkedés* nem közismert, aztán az ilyen szokatlan szóalakok, mint: *araszt, lábbad, esztelenkedés, összeháborodva*, ezek bizony nem könnyítették meg sem az olvasók, még kevésbé a nézők dolgát, s komoly akadályai voltak a mű sikerének a korabeli kritikusok előtt is.

A régi-régi írásokban természetes volt, de színpadon a XIX. sz. első felében már gorombaságnak tűnt a női nemet az elavult „asszonyállat” szóval illetni. A „bámulás” még bizonyára világos ‘csodálkozás’-ként, esetleg az „araszt hely”-nek ‘arasznyi hely’ jelentése talán érthető. De a „bahó” tájszó ‘együgyű személy’ jelentését a néző nehezen bogozta ki ebből a részletből:

*Minő dicső ellenben Becstelennek
a sorsa [...]
fő-hívatalra lép; ottan rabol
mindent el a szegény Bahóktól, ahol
akarja...*

És alább látni fogjuk, a „bakáz” tájszó mennyi gondot okoz még a hozzáértő olvasónak is, Arany Jánosnak is – hát akkor a nézőközönségnek... Az olvasó megállhat, elgondolkodhat egy-egy homályos értelmű szón, a nézőt ugyanez inkább megzavarja.

Amikor Arany „különös teremtő tehetségnek” nevezi Katonát, ebben a kijelentésben persze benne van Aranynak a magyar nyelvben való páratlan jártassága is, amelynek segítségével a dráma minden egyes kifejezését abból a szemszögből látja és értékeli, hogy az összhangban áll-e a kifejezendő gondolattal, érzellemmel,

indulattal. Arany számára nem zavaróak a szövegben lévő régies, népies, sőt tájnyelvi kifejezések, hiszen történeti tárgyú elbeszélő műveiben maga is ezekkel érzékelteti – ám Katonánál sokkal mérsékeltebben, finomabb érzékkel – az elmúlt kor nyelvi hangulatát. Ez neki alapelve. Emlékezzünk Arany *Tetemre hívás* című versének arra a sorára, amelyben előfordul az *állít* igének ez a régies változata: „*Állata őrzeni négy alabárdost*”. Annak idején valaki levélben kért felvilágosítást a költőtől a vers bizonyos szavainak értelméről. Arany válaszából idézem: „*Állat régiesen éppen azt teszi, mint állít... s nem sajtóhiba. A régies tárgyat a régies nyelv emelni szokta.*”

Mielőtt nemzeti drámánk nyelvének egyes kifejezéseit vizsgálnánk, vessünk pillantást a mű korabeli fogadtatására, mert éppen ez a sajátos, akkor még szokatlanul erőteljes, és ugyanakkor alighanem túlságosan is népi gyökerű kifejezőmód volt a *Bánk bán* kedvezőtlen fogadtatásának okozója. Az a fajta stílus, szóhasználat, amely majd 1847-ben – az olvasásra szánt – *Toldi* s vele Arany sikerét hozza, az 1820-ban, Katona drámájának megjelenésekor – főként színpadi mű szövegében – kevéssé volt elfogadható.

Toldy Ferenc – akit „a magyar irodalomtörténet atyjá”-nak szoktak nevezni, – igen sommás véleményét így fogalmazta meg: „*Katona Bánk bánja olvasatlan maradt rossz nyelve miatt.*” Kérdés, hogy Toldy mire gondolt, amikor a dráma „rossz nyelv”-ről szólt, megállapítását ugyanis nem részletezte, csak így minősített: „*a nyelv mind hibátlanság, mind csín tekintetében még korától is elmarad*” (Toldy 1987. 263.). Toldy irodalmi és nyelvi értékrendjének fő mércéje Vörösmarty Mihály volt, akinek a honfoglalás korában játszódó *Zalán futása* című nagyszerű eposzában is, történelmi drámáiban is mindig a költő korának, a XIX. század elejének nyelvén szólalnak meg a szereplők. Ehhez mérve természetes, hogy a bíráló Katona drámájának nyelvhasználatában és főként helyesírásában olyan elmaradott állapotot látott, amelyben nem talált különösebb értéket. Akkor, amikor még nem volt egységes magyar helyesírás, vagyis mindenki úgy fogalmazott és írt, ahogyan éppen az a tanító vagy az az iskola kívánta, ahol ismereteit szerezte, akkor e tekintetben sokat számított az a közel évtized, amely Katona és Vörösmarty iskolázottságát elválasztotta. A *Bánk bán* szövege, írásmódja még a század második évtizedében rögzült, Toldy Ferenc négy évtized múlva írta meg véleményét, tehát nemcsak Vörösmarty, hanem Petőfi egész pályája és Arany költészete első felének ismeretében: jogosan láthatott tehát elmaradottságot.

A kor másik jelentős irodalomtörténésze és kritikusa, Gyulai Pál – aki legelőször foglalkozott igazán Katona drámájának nyelvével – reálisabban ítélkezett: Katona „*Maga teremtett magának nyelvet, mely nyelvtanilag nem szabatos ugyan, de az költőileg*” (Gyulai 1956. 63.). Ez a „költőileg” kifejezés jól mutatja a párhuzamot Arany véleményével: „*...annyi számítással – költeni*”. Lényegesebb ez, mint a „*nyelvtanilag nem szabatos*” kifejezés, hiszen a magyar helyesírás első szabályzata majd csak Katona halála után születik meg. Gyulai mércéje nem annyira Vörösmarty, inkább Arany és Petőfi. Egyébként is: abban a korszakban vagyunk, amikor a magyar nyelv máig legjelentősebb megújulása zajlik, a nyelvújítás kora, az a kor, amikor minden irodalmi szereplő, sőt szinte minden

írastudó bele akart szólni a nyelv ügyeibe: vagy harcosan védve a régit és elutasítva minden újdonságot, vagy mindenáron új szavakat gyártva és harcosan ostromozva a maradiakat.

Katona sajátosságos, mondhatni egyéni helyesírásának csak két jellegzetességére hívom föl itt a figyelmet. Elsőként az *egy* szó sajátos írásmódjára: *egyj*, ez önála igen gyakori, és az ilyen képzett alakokban is megjelenik: *egyjetlen; egyjik, egyjüvé*. Orosz László a dráma kritikai kiadásában jogosan feltételezi, hogy Katona „*ezzel a szóalakkal archaizálni akart*” (Orosz 1983. 389.). Hogy miért éppen ezzel a szó végére következetesen odaírott *j* betűvel? Saját föltételezésemmel megpróbálom indokolni. Katona helyesen tudta és érezte, hogy ennek a szónak a végén nem olyan *gy* hangot ejtünk, mint például itt: *megy* vagy *fagy*, hanem nyomatékosabban (nyelvtanilag: hosszabbat), olyat, mint a *meggy* szó végén. Ezt a különbséget éreztette a szóvégi *j*-vel, éppen úgy, mint ahogy írásunkban ma is *j*-vel jelöljük a felszólító módú alakot: *hagyj!*, aminek a *gy*-je a szabályos *kiejtésben* ugyanolyan nyomatékos, mint a *meggy* és az *egy* esetében is. Katona más nyelvi helyzetekben is a kiejtés szerint írt: a *lesz* szó a drámában 79-szer *leszsz* alakban szerepel, ugyanígy írta a *tekénteszsz* szót is.

A dráma helyesírásának másik sajátossága a nagy kezdőbetűs szavak bőséges előfordulása. Orosz László megállapítja: nagy kezdőbetűvel találjuk például a személyre vonatkozó főneveket: *Szülők, Sógorom, Király*, továbbá az elvont fogalmakat jelölő szavakat: *Szabadság, Remény, Igazság* és egyéb szavakat is: *Síp, Hárfa* (Orosz 1983. 391.). A *Bánk bán* szavainak szótárba rendezése közben természetesen egyenként végig kellett vizsgálnom az összes nagy kezdőbetűs szót is. Ennek eredményeképpen rájöttem, hogy vannak köztük olyanok is, amelyek egyáltalán nem véletlenül állnak nagy kezdőbetűvel. Az alább tárgyalt esetekben azt láthatjuk, hogy Katona a nagy kezdőbetűt teljesen egyéni módon és tudatosan használja művében: fontos kifejező, kiemelő szereppel ruhazza fel. Mivel nem érzi valamely erre vonatkozó helyesírási szabályozás korlátait, megteheti, hogy a kis és nagy kezdőbetűt is egyéni stiláris eszközei közé sorolja. Természetes, hogy a drámaíró Katona – aki előzőleg fordítóként, színészként, sőt rendezőként is megismerte a színpadot és a korabeli színjátszást – képzeletében százszor átgondolta, lelki szemei előtt lejátszotta műveit. És azt is tudta, hogy amit papírra vet, azt fogják majd a színpadon megeleveníteni, ezért az írás minden létező eszközét fel akarta használni a pontos közlés céljára. Mészöly Dezső írta egyik tanulmányában: „*A különféle írásjelekkel való élés majdnem annyira jellemzi a költőt, mint a szokincse.*” (Mészöly 1972. 127.). Katona is arra törekedett, hogy a leírt „holt” szöveg a lehető legtöbb információt tartalmazza az azt majdan „megelevenítő” előadók számára. Ezért a színi utasítások meg a szokásos írásjelek (kettőspont, felkiáltójel, kérdőjel, gondolatjel, kiemelt szedés) mellett még a szavak kezdőbetűjének írásmódjával is közölni akart valamit. Nézzük csak ebben az idézetben a két nagy kezdőbetűs szót [én húzom alá, B. J.]:

Gertrudis: (széjjel néz, 's valami Nagyön láttatik gondolkozni)
„Az egy *Halál* –”

Az egyik szó a színi utasításban van: a színésznőnek azt kell érzékeltetnie, hogy „valami Nagy” dolog jutott most eszébe, ezen a Nagy-on gondolkodik. Majd nyomatékosan kell kimondania a másik nagy kezdőbetűs, csakugyan fontos, megdöbbentő fogalmat: „Halál”. Arany János ezt írja ehhez jegyzetként: „G[ertrudis] most bukkan először ez eszmére.” (Katona 1951. 146.). A későbbi jegyzetírók mind hasonlóan vélekednek: Gertrudis megérzi az őt mint királynét fenyegető veszélyt, mert Ottó aljas tette lehetetlen helyzetbe hozta, ráadásul a meggyalázott Melinda férje, Bánk bán váratlanul hazaérkezett.

Sajnálatos, hogy a „csupán a helyesírást” módosító későbbi kiadásokból a szerző írásmódjának ez a finom és fontos üzenete eltűnik. Sőt, még olyan kiadások is vannak, amelyekben – a szerző utasítását föl sem fogva – kiigazítják, a nyomát is eltüntetik az írói szándéknak ezzel az átfogalmazással: („széjjel néz, s valamin nagyon látszik gondolkodni”); ezáltal az eredeti „Nagyon” szó, ami ott ‘nagy dolog’ jelentésű főnév volt, az átfogalmazásban a „gondolkodni” szimpla határozójává süllyed. Ezt és az alábbi példákat is így, elrontva találjuk Illyés Gyula átigazításában, valamint a később tárgyalandó A és B jelű könyvekben, és így az én említett 1951-es kiadásomban is.

Hogy a szerző néhol tudatosan alkalmazza a nagy kezdőbetűt a kiemelés céljából, azt jól mutatja a következő idézet is, amelyben a két állat kezdőbetűinek eltérése az ellentétet és a különbséget is nyomatékosítja. A mű elején, a királyné mulatságán állapítja meg Petur a magyar főurakról:

„...úgy kiválnak
a’ többi Lévnyalók közül, miképpen
egyj Medve több vakondokok közül”

Itt a nagy és a kis kezdőbetű aláhúzza a hasonlatban szereplő két állat nagyságrendbeli arányát, egyben persze képletesen az idegen haszonlesők, a „Lévnyalók” és a „békételenek” közötti különbséget is.

Ugyanígy egy állat nagybetűs írásmódját találjuk ebben a szövegrészben, ahol Petur így figyelmezteti Bánkot:

„látod (csúfosan kimutat) hogy egy jól megterítettett
asztal Legyekbe nem szűkölködik.”

A drámában ott, ahova Petur mutat, asztalok vannak, rajtuk Gertrudis „sültt főttje”, melyet a „Lévnyalók” úgy habzsolnak, „majd szinte megfulladnak”. A költői kép kiindulópontján valóságos asztal áll, azonban a Legyekbe már nem többes számú *Musca domestica*, hanem átvitt értelemben ‘élősködő, haszonleső személyek’, ugyanaz, mint a „Lévnyalók”, ismét ezt érzékelteti a nagy kezdőbetű.

A tudatos írói szándékot láthatjuk a következő idézet írásmódjában is. Igazán sajnálatos, hogy az újabb helyesírási kiadásokból eltűnik ez a finom, de határozott nagy kezdőbetűs célzás is, amely egyrészt a királyné jellemzésének is eszköze, hiszen Gertrudisnak a saját öccse iránt érzett gőgös fölényét érzékelteti,

amikor a köztük lévő rangkülönbséget aláhúzza a két személyes névmás kezdőbetűje:

„Ki vagy te? És ki Én?”

E helyesírási kitérők után térjünk még vissza Gyulai Pál véleményére. Akadémiai székfoglalóként készült nagyon alapos tanulmányában ezt is olvashatjuk: „mély meggyőződése”, hogy „Bánk bán *legjobb tragédiánk*”, másrészt azt is, hogy Katona ebben az ekkor zajló nyelvi-eszmei küzdelemben szinte semlegesnek tekinthető, hiszen „*semminemű párthoz sem tartozott, sem a nyelvújítókhöz, sem a régihez ragaszkodókhoz [...]. A nyelvújítók nem olvashatták tragédiáját szánó mosoly nélkül, ha történetesen kezökbe akadt...*” (Gyulai 1956. 162.) Az is nagyon jellemző a korra, hogy Gyulai mintegy visszatekintve megjegyzi: ha Katona „*megismerkedik Kazinczyval, Szemerével, vagy az akkori irodalom valamelyik szövívőjével, bizonyosan bármelyikök kijavíttatja vele nyelvtani és verselési botlásait*” (Gyulai 1956. 63.). Elgondolhatjuk, hogy közismerten szerény, de igen önérzetes drámaírókra hogyan hatott volna egy olyan bíráló, amilyeneket akkoriban Kölcsey Ferenc írt. Kölcsey ugyanis (bár utólag megbánta) olyan kemény kritikával illette az irodalmi és nyelvi harcokon szintén kívül maradó Berzsenyi Dánielt, hogy kis híján örökre elhallgattatta a kor egyik jelentős költőjét, és Csokonai műveiben pedig kifejezetten a népies hangvételt kifogásolta.

3

Köztudomású, hogy Katona drámáját megjelenésekor kevesen olvasták, az is, hogy a cenzúra előadni nem engedte, csak kinyomatni, s 1820-ban (1821-es évszámmal) meg is jelent. Amikor most a dráma Katona által megfogalmazott szavainak történetét vizsgálva itt-ott belepillantunk a későbbi szövegváltoztatások sűrűjébe, először azt a kiadást nézzük meg, amely közel húsz év múlva elsőként követte az eredetit. Ezt Nagy Ignác jelentette meg (Nagy 1840), és úgy mondhatjuk, hogy Katona szavainak kálváriáján ez az első stáció. Orosz László a kritikái kiadásban így minősíti: „*Mai fogalmak szerint átdolgozott kiadásnak nevezhetjük.*” (Orosz 1983. 316.). Ilyen fogalom, hogy „*átdolgozott*”, létezik, alapos indoklással esetleg elfogadható. Csakhogy a kiadó ezt írja: „*A kiadást változatlanul az 1921diki nyomtatás szerint eszközlém, csupán némelly helyesírási eltéréseket módosítván*”, de Orosz László szerint „*valójában nyelvileg erősen átformálta, az 1840-es évek irodalmi nyelvéhez közelítette Katona szövegét*” (Orosz 1983. uo.). Ha tüzetesen megnézünk a dráma II. szakaszának végéről néhány kifejezést, a fejlődő nyelvhez „közelítésnek” ilyen jeleit láthatjuk (a helyesírásban is!): ládd > látd; tekéntessz > tekintesz; al-orczáját > alorcát; vissza lép > visszalép; bakázson > bakázzék; vetessen > vetessék. A következő szóalakban azonban inkább visszafelé fejlődést látunk: nyúgodtan > nyugottan. Vajon a fejlődés felé mutat az, hogy néhol az irodalmi szóalakot népiesre cserélték: végével > végivel; bíborosrol > bíborosrul; porátol > porátul; hangoktol > hangoktul? Vagy merre mutat az, hogy előtérbe hozza a Katona által szándékosan került (erről később is lesz szó) ő hangú szóala-

kokat: csendessen > csöndessen; felkell tekerni > föl kell tekernem? Néhol aztán nemcsak a helyesírás, hanem egy-egy szó is változik: Hitvesse virtusát boszszulta meg > Hitvese erényét boszulta meg; Csak egyszer őtet a kezem közé vehessem > Csak egyszer őt erős kezem közé vehessem; Hazug s Igaz > hazug s való.

Az előbbi két drámaszöveg olvasnivaló volt. A *Bánk bán* először 1833-ban Kassán került színpadra, nem tudhatjuk, pontosan milyen szöveggel, esetleg milyen kihagyásokkal, változtatásokkal. Majd néhány vidéki és pesti előadás után a Nemzeti Színház 1845-ben vitte színre, és szerencsére ennek az előadásnak ránk maradt a szövege is az úgynevezett sűgőkönyv formájában.

Orosz László összehasonlító tanulmányából (Orosz 1979) megtudhatjuk, hogy a cenzúra milyen politikai jellegű kihagyásokkal engedélyezte 1845-ben az előadást, és azt is, hogy melyek voltak azok a szavak, kifejezések, amelyeket valami miatt megváltoztattak. Ezek a változtatások természetesen tükrözik a XIX. század említett korszakának változatos igényeit, ezért a jelzett időszak 47 előadása során igen sok politikai célú kihagyás és dramaturgiai változtatás mellett gyakran előfordult a „kényes” kifejezések cseréje is. Így lett a „bíboros gazember”-ből „szép csábító”, a „herceg”-ből „kéjenc”. Ezek a változtatások nem egy-két előadásra, hanem több évtizedre is meghatározták a színpadokon előadott szöveget, attól függetlenül, hogy Kecskeméten Horváth Döme két kiadásban (Horváth 1856; 1860) visszatért nagyrészt (erről később még szólok) az eredeti szöveghez.

Először vegyük szemügyre azokat a szavakat, amelyeket bizonyára csak is népies, illetve régies hangulatuk miatt kellhetett megváltoztatni. Ilyenek: fejér személy > nőszemély; hazudság > hazugság; környülállás > körülmény; ménkőcsapás > mennykőcsapás; kényszerít > kényszerít, jussainkat > jogainkat; kócsolja > karolja; veszejtem > vesztem; golyóbis > golyó; együvé > együtt; sugárol > sugárzik; kéne > kellne(!); minéműségében > valóságában stb. Ezekre a változtatásokra azt mondhatjuk, hogy a modernebb nyelvű fővárosi közönség fülének kedvéért történhettek. Hasonló érv szólhatott az olyan szavak ellen is, amelyek kifejezetten a Kecskemét környéki nyelvjárás jellegzetes tájszavaiként kerültek bele az eredeti szövegbe: bahó > együgyű személy; gyömör > gyúr; dombéroz > dorbézol; ellézeng > eltántorog; kéredzkedél > kívánczál. Némely szó esetében joggal föltehető a kérdés: vajon miért is kellett ezen változtatni? Jobb, világosabb vagy modernebb lett-e az „új” kifejezés: öcsém > vérem; pestis > dögvész; háborgat > háborít; lakosait > lakóit; szunnyadó > alvó; hamar > gyorsan stb. Máshol azt vehetjük észre, hogy a helyettesítő szó (*kurzív szedéssel*) nem egészen azt jelenti, mint az eredeti: a „tántorog” nem ugyanaz, mint a *ténfereg*; a „döcög” sem egyenlő a *halad*-dal. A IV. felvonás nagyjelenetének végén a szerző így fogalmazza az utasítást Bánk számára: (az elfutó Gertrudist) „agyon szurdálja”, ehelyett az *agyonszúrja* nem ugyanaz. Ugyanígy: a III. felvonásban arra a kérdésre, hogy kik a lázadó békételenek, az eredetiben Mikhál bán így felel „(a)kik a / Haza szabadító névvel bélyegezték meg magokat”, ehelyett a ... *Haza szabadító névvel ékesíték föl magukat* egészen mást jelent.

Sajnálatosnak mondható, hogy a következő, igen jellegzetes, hangulatos kifejezések is a változtatás áldozatául estek: „nem tudja magát szóra venni” > *nem tud*

szóhoz jutni; „ne ess utána” > *ne járj utána*; „mi végződött?” > *mi a végzés?*; „éktelen dühös” > *féktelen dühös*.

Különösen feltűnő, hogy néhány szócsere esetében az ismeretlen változtató olyan szóalakot helyezett az új szövegbe, amely elfogadható ugyan a köznyelv szempontjából, de ellenkezik Katona nyelvi felfogásával. Ez pedig a tájnyelvi szóhasználat, ezen belül is némely szavak ő hangú változatának teljes mellőzése. Megírtam már a *Bánk bán*-szótár bevezetőjében, hogy Katona ebben szinte a félreérthetőség határáig következetes: „...szöveget üthet a mai olvasó fejébe, hogy *Bánk bán, a nádor hatalma miatt csak az ország felére terjed ki, ugyanis ezt mondja: „Itt dörgött markomban egy / Ország felébe mért ménkö csomó”* (V. felvonás 178. sor). E Zeuszt felidéző kép megértéséhez tudni kell, hogy Katona a *felébe* szót a mai *fölébe* alak helyett használja. (Kölcsey is így ír a *Hymnus*-ban: „*Nyújts feléje védő kart*”, s ez is ‘föléje’ értelmű!) Katona más esetekben is kedveli az *e* hangú változatokat, mint ha tudatosan kerülné szülőföldjének *ö-ző* nyelvjárását: „*esmér, férkezni, megesmer, szegez stb.*” (Beke 1991. 8.). Úgy látszik, ki akarta zárni azt, hogy rásüthessék a provinciális nyelvhasználat bélyegét, ezért drámájában még csak egyetlen *föl* igekötőt sem használt, mindig *fel*-t. Éppen ezért az általa írott „megzengenek” helyett az 1845-ös változtatás *fözlöngenek* szóalakját ő semmi esetre sem használta volna, ugyanígy az „ékesítettik” sem lehetett volna önála *fölékesítettik*.

4

Közismert, hogy Arany János már vándorszínész korában találkozott Katona drámájával, és az is, hogy már akkor sokra becsülte, sőt többre tartotta Kisfaludy Károly *Stíbor vajda* című, akkoriban sikeres darabjánál. Nagykőrösi tanárként 1859 márciusában azt írta Szász Károlynak, hogy jegyzeteket készített hozzá és részletes tanulmányba fogott a *Bánk bán*ról, ezt szánta akadémiai székfoglalójául (Sáfrán 1982. 460.). Amikor azonban tudomására jutott, hogy Szász Károly is e drámáról, Gyulai Pál pedig Katona Józsefről szándékozik értekezést írni, sajnos Arany félbehagyta e művét.

A *Bánk bán* és Arany János kapcsolatával összefüggésben külön érdemes szólni erről a környékünkbeli tájszóról: *bakáz* (vagy *bakádzik*), melynek jelentése: bukik, bukfenyezik. A *Magyar tájszótár* (Szinyeyi 1893. I. 83.) Kiskunhalasról hoz rá példamondatot: *Úgy megrúglak, hogy hatot bakádzó*. Katona ismerte a szót, drámájában is használja abban a jelenetben, amikor a felháborodott Bánk bán a felesége meggyalázóját, a királynő öccsét ország-világ előtt akarja (mai szóval) „lebuktatni” azzal, hogy aljas tettét nyilvánosan leleplezi. Ekkor a ravasz, de okos Biberach így csillapítja:

*„...tán nem tudod,
hogy Csóka Csóka társának szemét
ki nem kaparja? mert ám mint sem oly
nagyot bakázzon a Bíbor, bizonynyal
előbb feláldoznak tíz Bánkot is.”*

Biberach ugyanis jól ismeri, reálisan látja a felsőbb körök álszent világát, tudja, hogy a „bíborban született”, azaz királyi származású Ottó és a „közönséges” ember, mint Bánk – bár nádor, a király teljhatalmú helyettese – mégsem egyenlőnek számít. Felvilágosítja Bánkot, hogy a királyi sarjat vádoló személyt – még mielőtt a nyilvánosság elé vinné az ügyet – „titokban szoktuk ám eloltani”. Vagyis itt Katona természetesen nem elsődleges, fizikai értelmében használja a *bakáz* tájszót (mint a Tájszótár példája), hanem átvitt jelentésben: 'lebukik; hatalmát, tekintélyét, pozícióját megszegyenülve elveszíti; bűnössége kiderül'.

Amint írásom legelején szoltam róla, diákkoromban a drámának én is olyan kiadását forgattam, amely Arany e lapalji jegyzeteit is közli. Akkor persze nem tűnhetett föl, hogy ehhez az említett „bakázzon” kifejezéshez furcsa jegyzet tartozik: „T. i. hogy neked elégtételt adjon” (Katona 1951. 120.). Bizonyára azért nem tűnt fel, mert az én említett kiadásomban (azóta már tudom, hogy néhány egyéb kiadásban is!) nem „bakázzon”, hanem „bokázzon” olvasható. De Arany László szerint a jegyzetek írása idején apja kezében a dráma legelső kiadása volt (Arany L. 1898. Előszó), s abban „bakázzon” áll. Mi indokolhatja Aranynak ezt a drámai szituációval ellenkező értelmezését, amely szerint mintha itt arról lenne szó, hogy az aljas Ottó elismerné bűnét, s majd elégtételt adna Bánknak a sérelemért? Csakis az, hogy a számára ismeretlen tájszót talán a *bokázik* ige népies változatának (vagy sajtóhibának?) tekintette, és értelmét ennek megfelelően fogta föl, mégpedig úgy, ahogy az *A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában* is olvasható: 'bokáját összeütve udvariasan tiszteleg valaki előtt', tehát bűnét elismerve kész elégtételt adni. Ugyanígy értelmezték azok is, akik egyes kiadásokban Katona „bakázzon” szavát „bokázzon”-ra igazították, s a javítás révén – akaratlanul is – hozzáigazították Arany téves jegyzetéhez. Az sem lehetetlen, hogy Arany vándorszínész korában egy kéziratos szöveggönyvben csakugyan találkozhatott a téves „bokázzon” szóalakkal. Arany jegyzete mindenképpen arról tanúskodik: ő e szónak „bukik” értelmét nem ismerte – akármelyik alakjában látta is –, ezért lett ez a jegyzete a félreértés következtében téves.

Jellemző az utókor „gondosságára”, amellyel Arany Jánosnak a dráma egyes kifejezéseire fűzött jegyzeteit kezeli: a Diákkönyvtár sorozatban többször is megjelent már a *Bánk bán* Arany János tanulmányával és jegyzeteivel (Katona 1977), s ebben a drámaszövegben a szó alakja ugyan helyes: „bakázzon”, de Arany ehhez tartozó jegyzete változatlan, tehát félrevezető, ami – ha már oktatás céljára készül a kiadvány – újabb jegyzetet kívánna. Nem lenne szentségtörés Arany jegyzeteihez újabb megjegyzést csatolni, hiszen máshol is található ebben a könyvben olyan utólagos jegyzet, amelyet nem Arany írt (59. sz.). Ez így szól: „Lásd erre vonatkozóan Arany indoklását a tanulmányban.” Csak halkan kérdezem: így, konkrét helymegjelölés nélkül vajon a diákok nekifognak megkeresni a 64 oldalas tanulmányban ezt a bizonyos helyet? Más jellegű kérdés: ki írta ezt a jegyzetet? Arany János aligha fogalmazott így, önmagára utalva. Bizonyára csak Arany László írhatta, aki először jelentette meg a drámaszöveget apjának jegyzeteivel és félbehagyott tanulmányával együtt (Arany L. 1898). A költő fia igen gondosan járt el e jegyzetek kiadásában: a tanulmányban és a lapalji jegyzetekben lévő utalások oldalszámait hozzáigazította az általa kiadott könyvben lévő

drámaszöveg valóságos helyeihez, így ezek a megjegyzések könnyen, célszerűen felhasználhatók, és természetesen az említett „Lásd erre vonatkozóan...” kezdetű utasításban ott van annak az oldalnak a száma is, ahol a tanulmányban az indoklás megtalálható. Sajnos ez a pontosság – tehát a jegyzetek összeigazítása a tanulmány lapszámaival – a Móra Kiadó diákoknak szánt 1977-es kiadásaiban nincs meg.

Amint említettem, Arany László ebben az 1898-as kiadásban azt állítja, hogy apja a dráma legelső kiadását használta akkor, amikor jegyzeteit készítette. Ezt alátámasztja a 130. számú – bizonyára Arany Jánostól származó – jegyzet, amely így szól: *„A munka első kiadásában a hibás interpunctio miatt a szöveg itt értelmetlen.”* Sajnos itt Kecskeméten nincs meg az a bizonyos legelső, még Katona által sajtó alá rendezett 1820/21-es kiadás, de megvan a száz év múlva megjelent, az eredetinek Mészöly Gedeon által készített és ellenőrzött kiadása (Katona 1920), ez pedig olyan pontos, hogy megtalálható benne az a kis hiba, amelyre Arany jegyzete céloz. (Ez a kiadás nem is „olyan pontos”, mint az eredeti, hanem pontosabb, erre még visszatérek.) Voltaképpen itt csak egy olyan kis nyomdai tévedésről van szó, hogy két össze nem tartozó szó közé véletlenül kötőjel került (*...pénzt-ime...*) az éppen ellenkező szerepű, új gondolat kezdését jelző gondolatjel helyett, s így valóban értelmetlenség született. Arany helyesen következtetett nyomdahibára, ugyanakkor jegyzete arra mutathat, hogy valamelyik későbbi kiadás is megfordulhatott kezében, amelyben már nem volt meg ez a hiba.

Nagyon valószínűnek látszik, hogy az a kiadás lehetett ez, amelyik Kecskeméten – ahova Arany többször átlátogatott tanár ismerőseihez – éppen akkoriban jelent meg (Horváth 1856), amikor Arany Kőrösön tanítványainak részleteket olvasott fel a *Bánk bán*ból, hogy érzékeltesse a drámai nyelv erejét, és hozzáfogott említett tanulmánya írásához.

Érdemes kissé belenézni ebbe a Horváth Döme – a helyi Katona-kultusz kezdeményezője – által kiadott könyvecskébe, amely a drámaszöveg mellett Katona József részletes életrajzát is tartalmazza. A Katona József Megyei Könyvtár egyik példányát a helyi nyomdász, Szilády Károly saját kezével dedikálta – éppen 260 évvel ezelőtt – *„A Katona-körnek.”* Kiderül ebből a belső címlapra írott ajánlásból az is, hogy *„A mű jövedelme a szerzőnek sírján felállítandó emlék-köre van szentelve.”* (Itt természetesen a Szentháromság temetőben lévő eredeti sírra kell gondolni.) Horváth Döme nemcsak közéleti ember, hanem író, műfordító is volt, akinek igazán szép és alapos Katona-életrajzából is érdemes kiemelni néhány témánkba vágó gondolatot. Hangsúlyozza, hogy amikor a dráma először megjelent, *„e korszak nem lőn megérve teljes méltánylatára”* ... *„a művelt közönség az ezen classicus műnek zamatját képező erős természeties nyelvet... az indulat és szenvedélyek tiszta lenyomatát még a maga teljességében föl nem fogá.”* *„E nemzeti drámának valódi jövendője csak még 1840 után következett be: a pesti nemzeti színpadon.”* *„S ekkor történt, hogy a Trattner Károlynál [= az első kiadás nyomdászábanál] egypár évtized óta ott hevert példányok mind elkelték, de sőt a Kecskeméten létező néhány példány is fölkérteven, utoljára egy aranyért is megvétettek.”* Kiderül továbbá, hogy a föntebb már említett, 1845-ben a Nemzeti Színházban történt egyik előadást Nyári Pál igazgató *„fél jövedelemmel adta az agg szülék javára”* (Horváth 1856. Életrajz), így az akkor már

15 éve halott író szülei(?) majdnem 190 pengőforintot kaptak. (A kérdőjelem oka: a drámaíró apja már 1844 őszén meghalt.) Úgy látszik, mintha ekkoriban megkésett országos figyelem irányult volna a *Bánk bán* színpadi sikere révén a drámaíró élő családtagjaira is, mert a szintén már említett Nagy Ignác-féle kiadás jövedelméből is juttattak nekik 40 forintot.

Egyébként Horváth Döme is a Nagy Ignác-féle kiadásban és a Nemzeti Színház sűgőkönyvében már említett helyesírási, valamint szóhasználati változtatásokkal hozza a dráma szövegét: vonnya > vonja; éjtszaka > éjszaka; hallyad > halljad; aszszonyok > asszonyok; megént > megint; váll vonyítással > váll vonitással; velek > velök. Néhol furcsa változtatás is akad: lesz > lessz; fenn forog > fen forog. További „újításai”: Előversengés helyett Előjátékkal kezdődik a darab, és a kor szokásának megfelelően a mű minden sorának első szava nagy kezdőbetűt kap, ezzel aztán végképpen megszünteti az eredeti szövegben lévő, fentebb említett nagy kezdőbetűk különleges, kiemelő szerepét.

5

Kezembe került két érdekes könyvecske, mindkettő a múlt század közepe táján jelent meg, mindkettő a *Bánk bán* szövegét tartalmazza. E kiadásokban komoly szakemberek látták el jegyzetekkel, értelmezésekkel a műnek azokat a kifejezéseit, amelyeket szükségesnek láttak magyarázni; az egyik kiadást (nevezzük A-nak) Kozocsa Sándor irodalomtörténész, bibliográfus, a másik könyvet (nevezzük B-nek) Both Béla, a Nemzeti Színház főrendezője. Az A jelű kiadás a II. világháború idején jelent meg, a B jelű pedig a háború után, 1948-ban.

Ezekben a kiadásokban voltaképpen kihagyás nélkül helyreállt a dráma teljes szövege, viszonylag kevés az olyan szó, amelyet lényegesen megváltoztattak volna (a bokázzon persze hibás!), természetesen Katona régies helyesírását korrigálták. Éppen ezért ezt a két kiadást abból a szemszögből érdemes megvizsgálni, hogy a hozzáértők a maguk korában mely kifejezéseket ítélték magyarázatra szorulóknak, és hogyan értelmezték őket.

Az A-val jelölt olcsó, füzetszerű könyvecske „Katona születésének százötvenedik évfordulójára” jelent meg (Katona 1941). Előszavában szép összefoglalás van az író életéről és a drámáról, a könyv érezhetően az olvasó nagyközönség számára készült, a sok lapalji jegyzet ezt jelzi. (A dráma szövegét idézőjelben, a jegyzeteket *dőlt betűvel* közlöm; az esetleges nagy kezdőbetűk a dráma sorkezdő szavaiban vannak, tehát nem Katonától származnak.)

Az első oldalakon mindjárt látható, hogy a jegyzetek bősége néha szükségtelen túlzásba megy: már az Előversengés első mondatához ilyen szájbarágó magyarázatot találunk: az „Enyim fog ő lenni” után az ismétlődő „enyim” is azt jelenti: *enyim lesz*. Igen keveset tételez föl az olvasóról a következő jegyzet is: „Inné az ördög ássa azt ki, hogy szeret” = *Ebből senki sem látja, hogy szeret*. Ugyanilyen ez az Izidóranak szóló figyelmeztetés is: „Ne ess utána Ottónak nagyon” = *Ne járj nagyon Ottó után*. Ez is hasonló: „Kár ilyen egy csinos főért, hogy a Velő hibáz belőle” = *Kár, hogy ennyire korlátolt*. Sőt, olyan jegyzet is van itt, amely az író színi utasítását is(!) imígyen értelmezi: „főbe üti magát” = *Öklével homlokára üt*. (Erre az

olvasónak van szüksége, vagy esetleg az előadó színész nem tudná, hogy öklével kell odaütni, nem mással?)

Ha az ilyen jegyzetek színvonalát vesszük alapul, akkor fölmerülhet az a kérdés, elégséges-e a magyarázat például itt: „más Oldalra a paláttal, Biberach” = *bevallja, hogy köpönyeget fordít*. Vajon az, aki Katona képletes kifejezését nem érti, az a jegyzetet igen? Mert ha a jegyzetet is szó szerint fogja fel, akkor minden hiába: csupán a köpeny kifordítására gondol. Ezen a szinten talán az ilyen értelmezés segíthetné az olvasót: Ottó pártjáról át kell állni Bánk bánhoz. Hasonlóan kérdéses, vagyis elégséges-e az a jegyzet is, amely Bánk e kitöréséhez kapcsolódik: „mit gyötörsz incselkedő chimaera?” = *görög mitológiai szörnyeteg. Oroszlántestnek kecskefejjel és kígyófarkkal ábrázolják*. Ugyanis maga a szó meghatározása helyes, de nem derül ki a jegyzetből az átvitt jelentésű lényeg, mégpedig az, hogy ez a „szörnyeteg” nem más a dráma e helyén, mint a fölmerülő *féltekenység*, ami Bánkot ettől fogva gyöttri. Itt jegyzem meg, hogy a B jelű könyv ugyancsak elégtelen jegyzetet fűz a szóhoz: „chimaera” = *a görög mitológia fantasztikus szörnyetege: itt agyrérm*. Gondoljuk meg: csupán agyrémről van-e itt szó, nem pedig féltekenységről, amikor Bánk ilyeneket mond Melindájáról:

*„S egy ember – egy haszontalan por – az
Ütné ki ötet karjaim közül
Ötet!? Ki lenne az? Ki lenne az?”*

Ugyanilyen gondom van a „chaos” (a mai *káosz*) szó magyarázatával is, amely Bánknak az első felvonás legvégén lévő nagymonológjában hangzik el:

*„Itten Melindám, ottan a hazám –
A pártütés kiáltoz, a szerelmem Tartóztat [...]
Szedd rendbe lélek magadat [...]
Úgy állj meg itt, pusztán, mint akkor, a-
Midőn az alkotó szavára a
Reszketve engedő chaos magából
Kibocsájta. – Két fátyolt szakasztok el:
Hazámról és becsületemről.”*

Úgy érzem, a „chaos” szónak e könyvben itt lévő ilyen értelmezése: *zavar, itt inkább homály* – ez maga a zavar és a homály! Ez a jegyzet az egész gyönyörű szövegnek és vele a jelenetnek meg nem értését bizonyítja. Bánk ugyanis itt válaszüton áll, azt érzi, hogy életbe, sőt életekbe vágó döntést kell hoznia: felesége és a maga egyéni sorsát tartja-e elsődlegesnek vagy a békétlenek és az ország ügyét; más szóval: férji vagy nádori kötelessége között kell választania. E sorsdöntő pillanatban akar mindenféle „tündéri láncok”-tól, kötöttségektől megszabadulva – amint ő mondja: „pusztán”, vagyis egyedül és védtelenül dönteni, úgy, ahogyan a *chaos*-ból, a „mindennek a kezdetéből” a világra jött, emberré vált. Nem zavarról vagy homályról van itt szó, hanem a létet megelőző ősalapotról, amelyből a megszülető ember még semmiféle későbbi körülményt

nem ismerve és nem mérlegelve kényszerül dönteni. Itt jegyzem meg, hogy a B jelű könyvben az előbbi monológnak megfelelő értelmezése van – de magához a *chaos* szóhoz egyszerűen nincs jegyzet. Pedig sokkal közismertebbekhez is van, pl. „nézgelnek” = *nézegetnek*.

Természetesen van itt sok hasznos és szükséges magyarázat is: „Carthusianus” = *némaságot fogadó szerzetes*; „lévnyaló” = *tányérnyaló, talpnyaló*; „virtus” = *erény*; „legegyűgyűbb” = *legegyszerűbb, legőszintébb*; „cinteremjeinkben” = *temetőinkben*. De komolyabb kifogásolnivaló is akad már az első oldalon, amikor Biberach a szerelemről így beszél:

*„...ha csak reá találok is
Gondolni, könnybe lábbad a szemem,
Olyan nagyon tudom heves szerelmünk
Áldott javát savát megérzeni.”*

Ehhez a magyarázat: „Áldott javát savát” = *gúnyosan: a gáztett következményeit*. Ezzel a jegyzettel az a baj, hogy itt még Biberach csak általánosságban beszél a szerelemről, amelynek „java” és „sava”, tehát gyönyörűsége és keserűsége egyaránt lehet, de hogy ebből a gúnyosan emlegetett szerelemből a cselekmény folyamán majd gáztett alakul, azt itt még csak a jegyzetíró tudja és előlegezi.

A következő oldalon megint félremagyarázást találunk. E jelenetben Ottó kijelenti, hogy ha Melinda visszautasítja udvarlását, akkor majd ő tettetni fogja, hogy Melindáról lemond: „és Színlett feláldozásom annyival jobban kötöz szívéhez”. Erre Biberach így figyelmezteti: „De Bánk – az áldozat-kipótoló –?” A jegyzet ehhez ennyi: = *Bánk majd pótolja Melindát Ottó szerelméért*. Ebből a jegyzetből az derül ki, mintha Melinda áldozatnak érezné azt, ha elutasítja Ottót, és lemond a vele való szerelmeskedésről, ezért kárpótolja majd a férje szerelme. Persze szó sincs erről, hiszen az előzményben Ottó beszél saját színlelt lemondásáról mint áldozatról. Legjobb, ha itt a B jelű könyv helyes magyarázatát idézem: *Bánk, aki a te áldozatodat még ki is fogja pótolni azzal, hogy bosszút áll felesége elcsábításáért: megöl*. Hasonlóképpen magyarázta ezt egy évszázaddal előbb Arany János is: *„Már a lemondás is áldozat, de hogy még nagyobb legyen, majd Bánk agyonüti.”* (Itt jegyzem meg, hogy Illyés Gyula a dráma „átigazításában” teljesen más – szerintem téves – vágányon halad, amikor így igazítja át Biberach figyelmeztető szavait: *„S áldozatod lesz? S a fő áldozat Bánk?”*)

A B jelű könyv szinte forgatókönyvszerűen látja el a szereplőket és a rendezőt utasításokkal, s bőven vannak szóértelmezések itt is (Katona 1948). Mivel ebben a könyvben a dráma szövegét a Nemzeti Színház főrendezőjének, Both Bélának vezetésével a Színművészeti Főiskola rendezőnek készülő harmadéves hallgatói látták el a szerintük szükségesnek ítélt magyarázatokkal, ezért kitűnik, hogy a múlt század derekán a jövődöbéli rendezőgeneráció számára melyek azok a kifejezések, amelyek magyarázatra szorulnak. Mindenekelőtt feltűnő – és az általános anyanyelvismeret szempontjából lehangoló –, hogy úgy tűnik, a régiesebb, magánhangzós múlt idejű igealakok közül maira kell „fordítani” néhányat: „megcsalatkozék” = *megcsalatkoztam*; „csillámlla”

= *csillogott*; „leve” = *lett*; „láttatik” = *látszik*; „azért teremtetem” = *azért jöttem a világra*. Bár a szövegkörnyezetből érthetőnek tűnnek, de úgy látszik, a félreértések elkerülése érdekében ezek a szavak is magyarázatot kapnak: „feladott” = *feljelentett*; „hús vérrel” = *hidegvérrel*; „kinézésim” = *kilátásaim*; „pártos” = *párttűtő*; (kucsmáját) „gyömöri” = *gyömöszöli*; „zuglyában” = *sarokban*; „egybeköttetésben” = *összeköttetésben, kapcsolatban*; „alkalmatosság” = *alkalom*; „eleintén” = *eleinte*; „lebókol” = *lerogy*; „szabásokat” = *szabályokat*; „dömmögik” = *dörmögik, dünnnyögik*; „sebhető” = *sebezhető*. Főiskolásoknak készült magyarázatok közt furcsán hat ehhez az idézethez: „Tanácsot álmod E szív” ez a figyelmeztető jegyzet: *álmod = álmodik; tehát ige, és nem birtokviszony*.

Megkérdőjelezhető például az „eltenyészett” = *elburjánzott* értelmezése, mert a mórrok hatalmáról lévén szó, az *elterjedt* vagy a *mege erősödött* megfelelőbb lehetne. Ugyanígy a színi utasításként álló: „döbög” = *dobbant* sem találó értelmezés, mert a „döbög” nem egyszeri mozdulatra utal, a szerző inkább *toporzékol*-ra gondolhattott, ez a királynő határozottságára jellemzőbb is lehet.

De – néhány jelentéktelenebb tévedés mellett – az az igazán sajnálatos, hogy teljesen félreértik és félremagyarázzák a II. felvonás egyik helyét, amikor ezt a szenvedő alakú igét: „vetessen”, így értelmezik: *vessék, dobják*. E jelenetben Bánk így beszél a királynőről:

*„...ha húsomat
Lerágja a kerítő asszony akkor,
Még csontomon is elviszem Melindát.
Egy elhagyattatott helyen legyen
Inkább kenyéren s vizen, mintsem itt
Pompában, bíbor és a hermelin
Bemocskolásra eszközül vetessen”*

Világos ebből, hogy itt a királyi ház pompáját képviselő „bíbor”-t és „hermelin”-t nem *dobják* vagy *vetik* valahova, hanem a vidéki magányából a fényes udvarba felhívott „együgyű” Melinda elcsábításának eszközeként *veszik*, vagyis *használgják*. Tehát nem a ’dob’ jelentésű *vet* igének, hanem a ’felhasznál, alkalmaz’ jelentésű *vesz* igének szenvedő ragozású alakja ez a Katona által írott „vetessen”. Vajon a *vessék, dobják* magyarázatot hogyan értette a jegyzet szerzője? Hova és miért dobnák a drága hermelint?

6

Az eddigiekben a drámaszöveg egyes szavait, kifejezéseit értelmező rövid jegyzeteket vizsgáltuk. Köztudomású, hogy 1976-ban Illyés Gyula „átigazította” Katona drámájának szövegét, főként azzal a céllal, „*hogy a Bánk bán ne csak könyvtári, hanem méltó nézőtéri siker is legyen*” (Illyés 1976. 3.). Az ilyen átírás természetesen egyben értelmezést is jelent: az eredeti szerző agyából született alkotás szövege egy másik elme felfogó és átszűrő tevékenysége után új megvilágításban kerül napvilágra, és a szándék szerint a színész számára

eljátszhatóbb, a néző számára érthetőbb kifejezésekben jelenik meg. Amikor Illyés ezt az átdolgozott drámaszöveget megjelentette, egy kis előszó szerű írásban így fogalmazta meg célját: „*a rengeteg szövegmagyarázat helyett egyszer magán a szövegen illusztrálni a magyaráznivalót*”. Ezáltal szándékozta a művet „közelebb hozni a mi korunkhoz, a mi közönség-mivoltunkhoz” (uo.). Ennek érdekében dramaturgiai változtatásokat is végrehajtott, ezeket Orosz László *A Bánk bán értelmezéseinek története* című könyvében (Orosz 1999. 103.) így foglalja össze: „Az Előversengésből meg az első négy felvonásból viszonylag keveset hagyott ki Illyés. Néhány részletet eredeti helyéről máshova tett át, így Bánk első felvonást záró monológjának első felét (erősen átírva) a Gertrudis–Ottó és Biberach–Ottó jelenet közé, a második felét a III. felvonásba Bánk Melindával, Tiborccal és Izidórával (ebben a sorrendben!) való jelenete után. Tiborc és Izidóra »helycseréje« azt érzékelteti, hogy Melinda esete fontosabb drámai faktor, mint Tiborc változatlan szövegű panasza. [...] A legnagyobb változást az átdolgozásban az V. felvonás szenvedte. Terjedelme nem egészen kétharmadára csökkent, elmaradt az első jelenet, nem lépett színre Mikhál és Simon, nem hangzik el Petur átka (Illyés szövegében Solom már a IV. felvonás végén megölte, később azonban családtagjaival együtt lófarkon hurocolják – a hulláját?). [...] Tiborc Melindának csak a halálhírére hozza, s a kis Somát. (Nem tudni, hogy került hozzá, Bánk Illyés szövege szerint is Mikhálra bízta.) [...] A király [...] Katona szövegének »mélán« szavát »ekként«-re enyhítve fogadja el, hogy Gertrudisnak el kellett esnie, s Katona drámájának utolsó mondata után Illyés még ezt mondatja Endrével: »Tegyük le őt oly sírba, mely körül / a gyász csöndet mond a viszálynak is, / hazánkat oly békére szelídítve / amely minden bajt orvosolni kezd.«.”

Az „átigazítás” szövegét Benedek András értékelté részletesen. Szerinte „Illyés munkája hatalmas tett újszerűsége, bátorsága és alázata miatt. [...] elejétől végig eljátszható szöveget ad a színházaknak, a lehetőségekhez mértén megvilágítja a homályos pontokat és kiigazítja a valódi és a vélt hibákat. Legalább száz helyen [...] odaillő új szóval, gondolatlanul gazdagította a művet... Ennek tizede tán, amit az eredetinel gyöngébbnek, elhagyandónak vagy tovább igazítandónak érzek.” (Benedek 1984. 437.) E rövid idézetben is láthatjuk a tanulmány óvatos fogalmazását: a „lehetőségekhez mértén” és a „valódi és vélt hibák”, valamint a „gyöngébb, elhagyandó, tovább igazítandó” kifejezések korántsem a teljes, igazi sikerre utalnak. (Az 5. részben utaltam már az „áldozat-kipótoló” téves értelmezésére.)

Bizony találunk ebben az újított szövegben olyan részeket, amelyek gyöngébbek az eredetinel. Csak sajnálni tudom, hogy Illyés kidobta a darabból például azt a szép gesztust jelző kifejezést is, amely arra utal, hogy ha valaki nem néz partnere „szeme közé”, ez valami hamiságot jelent. Az eredetiben Ottó ezt mondja: „[Melinda] a szemem közé se néz”, s erre így felel Biberach is:

„...midőn nekem Luczi
nem néz szemem közé, előre már
tudom, Luczim megént csalárdkodik.”

Illyés művében ugyanezen a helyen Ottó is más kifejezést használ: „[Melinda] le-lehunytá a szemét”. Biberach is így felel rá:

*„midőn nekem Luci
le-lehunyta a szemét, már előre
tudtam, Lucim megént csalárdkodik”*

Hol van ez a pislogás a jó magyaros „szeme közé néz”-hez! Annál is inkább kár érte, mert Katona még egyszer felhasználja ezt a kifejezést a magyarokra jellemző egyenesség érzékeltetésére, amikor a dráma emlékezetes jelenetében Ottó térdre esve vall szerelmet Melindának, és az asszony Bánk ugyane célú gesztusát idézi föl:

*Midőn kezem megkérte, nem rogyott
ő térdre –! [...]
„Szabad tekintet, szabad szív, szabad
Szó, kézbe kéz, és szembe szem, – minálunk
így szokta a szerelmes...”*

Szerencsére ez az utóbbi szöveg sértetlenül megmaradt az átigazításban. Ám ebben a következő esetben ugyancsak nehéz lenne megindokolni, miért jobb az eredetnél: „Embertelen! Most oktatásra nincs / szükségem” helyett ez a „javított” változat: „Arcátlan! Most nem oktatásra van / szükségem.” (Még csak a versritmust sem kellett javítani; de a fentebbi „le-lehunyta a szemét, már előre” sor egészen rossz ritmusú.)

Igazából azokat a mondatokat fájlalom leginkább Illyés munkájában, amelyek nem átalakított, hanem egyszerűen beletoldott. Nem látom dramaturgiai értelmét, ezért teljesen fölöslegesnek érzem azt a néhány sort, amelyet Illyés Bánk első megjelenéséhez írt:

*„Királyi szóra, mint királyi helyettes
kell ügyelnem, hogy míg ő messze földön
hadat visel, e megpróbáltatáshoz
méltó fegyelem s megtartóztatás
legyen mindenütt.”*

Szegényes rendezés és gyenge színészi teljesítmény lehet csak az oka, ha Bánknak az eredetiben olvasható, illetve az átalakítottban is ugyanúgy meglévő, a fentebbit követő szövegéből nem fogja föl a néző, ki az, aki megérkezett. Lehetett olyan előadása a műnek, amelyben a címszereplő bemutatkozását hiányolták? Miért kell Bánknak elmondania belépéskor, hogy ő a király helyettese – a többi szereplő színre léphet bemutatkozás nélkül? Egyébként is: előzőleg a békételenek jelenetében e párbeszédből a nézők már tájékozódhattak:

– „Kit vársz?”
– „A Nagy-úrt.”

- „*Bánk bánt?*”
- „*Utána küldtem... ..titokba. Lássa azt, hogy itt mik esnek.*”

Amikor e szavak után néhány perccel (ahogy a szerző írja: „úti-köntösben”) megjelenik valaki, föltehetőleg a közönség azonosítani tudja. Ha nem, akkor úgysis minden hiába.

Hasonlóan fölösleges magyarázkodást látok azokban a betoldásokban is, amelyek a meráni Ottó („*Bocsáss meg a hontalannak*”) és a spanyol származású Melinda („*Kétségbeejtő, hogy mibe / nem kever bennünket a szájalom*”) szövegeiben megjelennek, és láthatóan azt akarják (a gyengébb felfogású nézőknek?) hangsúlyozni, hogy Melindát Ottóval kettejük idegen volta „hozza össze” ebben az „idegen” magyar környezetben.

Korántsem mondhatjuk, hogy az átigazított szöveg világosabbá tenné a drámának azokat a félremagyarázott helyeit, amelyekről már a fentebbiekben sok szó esett. Például a főntebb már tárgyalt „bakázzon a bíbor” kifejezés körüli homály csak sűrűsödött azzal, hogy Illyés ezt írja:

*„...mintsem hogy égre
bokázzon bár a bíboros, bizonynyal
előbb feláldoznak tíz Bánkot is.”*

Ezáltal megint egy megfejtendő képletes kifejezést kaptunk: mit jelent az „*égre bokáz*”? A lényegében változatlan szövegkörnyezetet ismerve nem lehet, hogy valami pozitívát, tehát előnyöst: fölmagasztalást? Vagy éppen ennek gúnyos értelmét: fölakasztást? A némely más kiadásban is megjelenő „*bokáz*” szóalak itt megint arra utal, hogy nem ugyanazt jelenti, mint az eredetiben a „*bakázzon* = *bukjon*”. Akárhonnan vette Illyés a „*bokázzon*” szóalakot, ugyanúgy csapdába esett e szó értelmezésében, mint hajdan Arany János. Ráadásul az „*égre*” szó betoldása csak bonyolítja a dolgot: talán az égbe jusson, vagyis megöljék? Zavarónak érzem az eredeti mondatban nem lévő „*bár*” szó beszúrását is, ezzel sem lett világosabb értelmű a szöveg.

7

Az eddigiek alapján joggal kérdezheti akárki: Melyik tehát Katona József *Bánk bán* című drámájának igazi szövege? Az *igazi* helyett így is kérdezhetjük: melyik az *eredeti*, tehát Katona kezétől származó; sőt így is kérdezhetjük: melyik a *végleges*? Mindhárom kérdés jogos, a válasz pedig rendkívül bonyolult, bármelyikre próbálunk válaszolni úgy, hogy abszolút értelemben megfelelő legyen.

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a dráma második kidolgozásának szövege tekintetében nincs kézirat alap, ezért Orosz László a kritikai kiadásban így fogalmaz: „*Alapszövegünk az 1820 novemberében 1821-es évszámmal megjelent, föltehetően a szerzőtől sajtó alá rendezett első kiadás.*” (Orosz 1983. 508.) Ez tehát nyomtatott szöveg, természetesen a „szokott” és feltételezhető sajtóhibák

tömegével. Ezért a kritikai kiadásban Orosz László javításokra kényszerült, és ezt írja: „A javítás során nagymértékben támaszkodhattunk Mészöly Gedeon 1920-i kiadására. [...] A nyilvánvaló sajtóhibákon (pl. taálok, esüst) kívül Mészöly annak minősítette: (pl. jarkál, felloban, bellölled)... Noha teljes bizonyossággal nem dönthető el, tényleg sajtóhibák-e ezek... Az olvasó az alábbi összeállításban mindezeket megtalálja a nyilvánvaló sajtóhibákkal együtt.” (Orosz uo. 509.)

Mészöly Gedeon javításaihoz Orosz László – főként a dráma első szövegváltozatával történő összevetésekre alapozva – még 16 javítást hajtott végre, így a kritikai kiadásban összesen 102 kisebb-nagyobb igazítás található, és ebben még nincsenek benne a szereplők nevének számtalan ilyen variációi: *Bíberách, Biberách, Bíberach, Biberach; Gertrudis, Gertrúdis, Gertrud*, de benne vannak az olyan apróságok is, mint egy-egy vessző helyett hibásan nyomtatott pont helyesbítése. Tehát máris van három drámaszöveg: 1. az 1820-as (főltehetően Katona által sajtó alá rendezett); 2. az 1920-as (Mészöly Gedeon javításaival); 3. 1983-as (Orosz László javításaival). Így alakult ki a dráma ma már elfogadott, az „eredetiből” a szükséges módon javított „végleges” szövege. Az ilyen – indokolt javításokat tartalmazó – szövegű kiadást nevezi az irodalomtudomány kritikai kiadásnak.

Mészöly Gedeonnak fentebb említett *Bánk bán*-kiadását nemcsak azért kell jelentős irodalomtörténeti eseménynek tekintenünk, mert száz évvel az első megjelenés után, a közben megjelent, sok-sok szövegváltoztatást tartalmazó harmincféle kiadás után visszatért az eredetihez, sőt annak nyomdahibáit legnagyobb-részt helyrehozta, hanem azért is, mert Mészöly Gedeon nemcsak kiváló nyelvész volt, hanem fontos görög, latin és francia művek fordítója is, és a Katona-dráma centenáriumi kiadásának utószava jeles stilsztaként mutatja be a kiváló tudóst és gondos kiadót. Érdemes beleolvasni ebbe az érdekes szövegbe, amely Katona szavaiból igazán művészi módon építkezik. [Az első latin szó: Tapsoljatok! A dőlt betűs kifejezések a drámaíró szavai.]

„Plaudite! S míg tapsoltok, nekem a zajon keresztül mindegyre fülembé *hallatszík szomorúan a pásztori síp*, Melinda síri melódiája, s verdesi szívemet a megtört *Bánknak* panasza, az örökké botladozó emberiségnek örök-emberi jajja: *Nem ezt akartam én!*

Plaudite! S zaj között kezembe hajtva fejemet, mindegyre látom a függöny mögé tűnt alakokat. Elém komorlik *Bánk bán*, ki a világnak egyik pólusától a másikig *mindent egybeölel szerelmében, mindent Melindában, s ezt a szent nevet, égi és földi mindenét szorosán egybefoglaló láncot, az elromlástól úgy védi, hogy atyai átkával megőrjíti az anyát, Bánk az ő Melindáját – nem ezt akarta ő!*

Király személye, *reá bizza* dolgát a szunnyadó gondatlan s *reá tevé* le a szegény paraszt *elfáradt csontjait* [...] De a *Bánki sértődés!* Sodorja már a *setét szövetség gyászasztala felé*, sőt *szikrát okádó vére éktelen dűhében a királyné trónusához*, hol a *nagyúr nyakláncát* [...] a király hitvesének *vérevel festi veresre – nem ezt akarta ő!* Ott *fehérlik Melinda, a legeggyűbb, legártatlanabb, kinek szép könnyei elbúsíthatnák az ég lakosait, s az angyalok maguk szánnák kigördülését, – de jaj, jaj azon könnyeknek!*

Elém magaslik *Gertrudis*, ki asszony létere is *pirul szédülni az Európa harmadába'* való *parancsolás gondolatától*. [...] Elém viharzik *Petur*, régi szabadságbeli *jussaink* harcosa: [...] *nem pártütés, kicsikart szabadság...* Amott *csúszik be Tiborc*, a királyi

mulató palota ajtaján, majd a nyelvét öltvén ki, mintha fel akarná nyalni azt, amit itt ellocsolnak.

Plaudite! Mennyi élet! [...] Katona Józsefet látom íróasztala fölé görnyedni komor arcával, titkokat záró keblének ez a vallomása folyván pennája alól: *Midőn én: egy Bánk bánt megölt becsületének omladékira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalmamat? Én vagyok Bánk [...] Ez nem história, hol az érzéketlen toll beszél: ez én magam vagyok – én, a 13-ik században élő hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák tétettek le...*

Plaudite! Tapsoljatok Bánk bánnak, tapsoljatok Katona Józsefnek! Óh, ha meghallhatná a holt e hódolatot, minőt az élő nem hallhatott soha!

Pedig vágyott reá!

És már sok éve porladt Katona József egy öllel a föld alatt, amikor a Nemzeti Színház fényes soraiban fölcsettantak az első tapsok az ő *Bánk bán*jára.

És tapsoltak már azóta is sokat az ő szellemének, tapsolni fognak sokat a jövőben is, tapsoljatok hát most is!”

Eddig egykori kedves szegedi nyelvészprofesszorom szövege, aki a fenti szavakkal bocsátotta ki száz év múltával az eredeti kiadás javított mását.

A kritikai kiadásban Orosz László által még pontosabbá tett drámaszöveg tehát a mű végleges, tökéletes változata. Csakhogy ez a „tökéletes” szöveg 1983-ban jelent meg, e könyv elkészülte előtt a drámának már 87 kiadása jelent meg, ezek számtalan példánya forog közkezen vagy porosodik a könyvtárak polcain, és közöttük kevés akad olyan, amelynek szövege teljesen azonos volna valamilyik másikkal. Tehát a *Bánk bán* szövegének igen sok változata létezik, és ez természetesen következik abból, hogy sokszor adták ki, sok kiadványalkotás és sok szakember igyekezett az olvasók kezébe adni. S ami velejár: az elavult szóalakokat – bizonyára legjobb tudásuk szerint – úgy igazították, hogy leginkább elfogadható, befogadható legyen. Katona műve időnként újra és újra megjelenik, szövege általában teljes, néhol kisebb-nagyobb elfogadható javításnak szánt változtatásokkal, máshol – bizonyára nem szándékos – romlásokkal. (És akkor még nem számoltunk a színpadi szövegekkel: teljesen természetes dolog, hogy a dráma színrevitele során a rendező a saját elképzelése szerint mindenekelőtt a szöveg valamely új változatát veszi alapul. De ez a rendező dolga. A színpadon elhangzó szövegért ő felel, valamely kiadásért pedig a kiadó.)

Mindez azt jelenti, hogy a mű él. Talán furcsa paradoxonnak tűnik, de igaz: csak annak az irodalmi műnek a szövege marad meg teljesen változatlanul, amelyet csak egyszor adnak ki.

Katona drámájának a kritikai kiadásban rögzült szövege az irodalomtudomány művelői számára fontos, nélkülözhetetlen forrás. Ha az érdeklődő olvasó ezt a kiadást veszi kezébe, elcsodálkozhat a Katona korabeli magyar nyelvhasználat érdekességein. De ez a szöveg még pontosan így soha nem került színpadra, s könnyen meglehet, hogy nem is fogják soha szó szerint előadni. Nem is arra való. Hiszen minden élő nyelv változik, és színpadon az évszázadokkal előbbi nyelvezet nem igazán hatásos: ott az elhangzó szónak első hallásra világosan érthetőnek kell lennie, különben a mű összhatása csorbát szenved, a nézőt megzavarja, ha nem ért valamit. Ne tévesszen meg senkit az, hogy a négyszáz éve

elhunyt Shakespeare műveit megértjük, hiszen amit a színpadon hallunk vagy könyvben magyarul olvasunk, az a szerző korabeli angol szöveg fordítása a sokkal későbbi magyar nyelvre. (A természetes nyelvi változást mi sem bizonyítja jobban: Vörösmarty Mihály és Petőfi Sándor Shakespeare-fordításai is elavultaknak számítanak ma már, Arany János Hamlet-fordítása sem teljes egészében „színpadképes” ma már.) Gondoljuk meg: a nagy angol nagyjából a mi Balassi Bálintunk kortársa volt. Shakespeare egyik kiváló fordítója, Mészöly Dezső (Mészöly professzor fia) elmondta nekem egy beszélgetés alkalmával, hogy az angol diáknak ugyanúgy elmagyarázzák az iskolában a Shakespeare-drámák némely elavult kifejezését, mint minálunk Balassi egy-egy szokatlan szavát.

Nagyon valószínű, hogy a *Bánk bán* terjedelme is meghaladja a szokásos színházi előadások időtartamát, tehát – úgy, mint *Az ember tragédiája* esetében – a jövőbeli előadások rendezői is el-elhagynak a dráma jeleneteiből. Mert vannak olyan részek, amelyek – mint bármely más drámából – a mű egészének komoly sérelme nélkül elhagyhatók. Illyés Gyula az első felvonás elejének közel ötven sorát nem „igazította át”, hanem elhagyta, ezt nem is kifogásolta senki, persze az utolsó felvonás kevesebb mint felére csonkítása (láttuk Orosz László véleményét) alighanem túlzottra sikerült.

8

Katona drámájának vannak olyan kifejezései is, amelyekről nem mindenki gondolja, hogy értelmezni kellene, a legtöbb olvasó és magyarázó egyértelműnek találja. Gondoljunk csak a fentebb említett „felébe” szóalaknak a drámabeli ’fölebe’ jelentésére, ezt egyetlen magyarázatos kiadás sem értelmezi. Katona szókincse nagy és változatos: a szavaknak gyakran nem az első, legközismertebb jelentését használja, így van ez a „világ” szóval is. Ebben az idézetben Ottó így udvarol Melindának:

*„Akkoron
levék teremtvő. amidőn először
megláttalak; mint gyertya által a
világ lesz – úgy valék melletted, úgy
követtelek”*

Itt a „világ” szónak természetesen a régi nyelvben használatos jelentését kell érteni: a világosságot, a fényt jelenti.

Hasonló a helyzet a műben többször előforduló „száraz” szóval is. Ennek leginkább használatos jelentése: ’nedvesség nélküli’. Ha kenyérről van szó, akkor inkább így értelmezhetjük: ’kellő nedvesség nélküli, nem friss’. Lássuk csak a dráma e részletében Bánk szavait:

*„Egykor egy öreg paraszt
akadt előmbe – szárazon evé
a megpenészedett kenyért [...]*

*...negyven
esztendeig való szolgálatért,
száraz kenyért nyújtasz, magyar hazám?"*

Vajon mit jelenthet itt a „száraz” és a „szárazon”? Bizony nem a „nedvesség nélküli”-t. A megoldást az a mondat kínálja, ahol a „szárazon” szóalak van. Gondoljuk meg: a „megpenészedett” kenyér már biztosan nem friss, tehát itt mindkét esetben a szó jelentése: ‘üres’, illetve ‘üresen, magában’. Ugyanúgy, mint a következő idézetben is, ahol Biberach az Ottó után esenkedő Izidóra szerelmi reményeit így hűti le, felhasználva itt a szót átvitt értelmében: ‘üres, pusztá’:

*„Kisasszony! én
száraz reménnyel nem tudlak tovább
éltetni –”*

A „felekezet” szó mai jelentése: ‘vallás; vallási közösség’. Katona drámájában többször is régies, eredeti jelentésében találjuk, vagyis nem vallási, hanem nemzeti, faji közösséget jelent, formája pedig mindháromszor „felekzet” az időmértékes verselés miatt. A IV. felvonásban Mikhál bán így vádolja az idegen királynét:

*„...lerontatád az ősi
szép várakat, s od’adtad a tulajdon
felekezetednek [...]
...sem a meg-
bántást, sem a jótéteményt soha
el nem felejtí a magyar – de főképp
felekezetednek.*

Végül itt van a félreérthetőség mintapéldájaként Tiborc panaszának ez a közismert, szép, megható részlete:

*„Ők játszanak, zabálnak szüntelen,
úgy, mintha mindenik tagocska benne
egy-egy gyomorral volna áldva: nekünk
kéményeinkről elpusztulnak a
golyák, mivel magunk emésztjük el
a hulladékot is.”*

Katona igazán költői módon, az ellentételezés eszközével, szemléletes módon ábrázolja egyesek végső elszegényedésének állapotát: a nyomort szembeállítja másoknak az élelemben való dúskálásával. A golyának, a magyar falvak e kedves madarának éhen pusztulásáról, a szegények hulladékon tengődéséről festett kép igazán érzékletessé teszi a panaszt.

Csakhogy! A golya nem pusztul éhen, mert ha éhes, elrepül, hogy magának és fiának ételment keressen. Ha nincs a közelben megfelelő vizes terület, ahol ételmét

megtalálja, akkor elköltözik a tájról, illetve oda sem költözik a ház kéményére. Ugyanis a mi kedves madarunk bizony *ragadozó* madár, csakis kisebb-nagyobb élő állatokat eszik, semmiféle hulladékot nem. Megfigyelték már, hogy ha a hazahozott gyíkféle, béka véletlenül kiesik a fióka csőréből, bizony a gólya nem hozza vissza a háztetőről, az neki hulladék, azzal nem él. Tehát az „elpusztul” szó nem első jelentésében, vagyis: ’életét veszti’ értelemben szerepel a dráma e szövegében, hanem abban az átvitt értelmében, amelyet ebben a szólásban láthatunk: Pusztulj a szemem elől! Vagyis: ’távozz, tűnj el’. Tehát a mondatban az *elpusztulnak* szó jelentése: *elköltöznek, elmennek*. Katona is így használta a szót, ugyanis Tiborc szövegének ezt az igazán „hazainak, magyarosnak” hangzó részét – ki gondolná? – nem ő találta ki, hanem egy német drámából szó szerint fordította. Veit Weber egyik drámájának megfelelő helyén is természetesen az *elköltözik* ige német megfelelője található. (Emlékezzünk csak: Arany János is ebben az ’eltávozik, eltűnik’ értelemben használja az *elpusztul* igét a közismert *A bajusz* című művének e soraiban: amíg Szűcs György uram a cigányok „bajusznövesztő” kádvizében ült, addig

*„Az ágynémü, fehérnémü,
A vasféle, meg a rézmű.
Szóval ami könnyen mozdult,
Lába kelvén, mind elpusztult”.)*

Úgy látszik, V. Weber sem ismerte a gólyák természetét, mert az ő művében is ugyanaz a téves vélekedés olvasható, mint Katona szövegében, tudniillik, hogy a gólyák eltávozásának oka a ház körüli hulladék hiánya. Azt viszont nagyon jól tudta Katona, hogy a gólya szívesen fészkel a falusi házak kéményén, ezáltal a motívumot közel hozta a magyar nézőhöz, olvasóhoz, és ez pedig az ő saját ötlete, mert a német szövegben nincs szó kéményről. Sőt, az is világos, hogy a kéménymotívumot Katona csak a dráma második kidolgozásába illesztette bele, az elsőben nem szerepelt:

*„Ők játszanak, zabálnak szüntelen...
...nekünk az udvarunk felé se jön
egy Gólya is, mivel a hulladékot
is önn’ magunk emésztyük meg...”*

Bizonyos, hogy Tiborc monológjában a sok „ők – mi” szembeállítás, ez a klasszikus költői eszköz, amellyel Katona itt kifejezi mondanivalóját, pontosan a helyén van, mondhatni: telitalálat. Magam diákkorom óta Tiborc monológjait tartom a dráma legszebb, leginkább szívhez szóló, leghatásosabb szavainak. (Diákként is ezért tanultam meg legelőször.) Mindig is azt tapasztaltam, hogy nincs az a gyenge előadásmód, amely teljesen tönkre tudná silányítani e szavak időtlenül érvényes igazságának hatását. Persze a színészek is jól tudják, hogy a közönség többsége – ha mást nem is – ezt a szöveget ismeri, előadását várja, és kétszeresen figyel, hogyan sikerül kibontani a benne rejlő megrendítő szépségeket.

És ez teljesen független attól, hogy természetrajzilag a gólyasors megállja-e a helyét. Hiszem és állítom, hogy a szépség képes fölülmúlni a valóságot, hogy Katona e sorai éppen a költői igazság magasabbrendűségének ékes bizonyítékai. Nem lehet véletlen az, hogy amikor Arany János a „költészet művészetéről”, a valóság fölé emelt művészi, költői igazságról ír verset, akkor példaként Bánkot és Tiborcot is megemlíti. Katona műve is benne van Aranynak ebben az örök érvényű megállapításában:

*Nem a való hát: annak égi mássa
Lesz, amitől függ az ének varázsa
(Vojtina Ars poétikája)*

Jegyzetek

- Arany László szerk. 1898. *Katona József Bánk bánja Arany János jegyzeteivel és tanulmányával*. Bev. Arany László. Ráth Mór kiad. Bp.
- Beke József szerk. 1991. *Bánk bán-szótár* (Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete). Katona József Társaság, Kecskemét
- Beke József 2007. *A szenvedő szóalakok használata a Bánk bán és a kor irodalmának nyelvében*. Magyar Nyelv 2007/3. 311–327.
- Beke József szerk. 2004. *Zrínyi-szótár* (Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete). Argumentum K. Bp.
- Beke József szerk. 2009. *Radnóti-szótár* (Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete). Argumentum K. Bp.
- Benedek András 1984. Az átigazított Bánk bán. Irodalomtörténet 1984/2.
- Gyulai Pál 1956. *Katona József és Bánk bánja*. In: *Válogatott művei*. Szépirodalmi K. Bp.
- Horváth Döme kiad. 1856. *Bánk-bán / dráma öt felvonásban / írta Katona József / A szerző életrajzával. / Kecskeméten / nyomattatott Szilády Károlynál*
- Illyés Gyula 1976. *Katona József Bánk bán*. Illyés Gyula átigazításában és bevezetőjével. Új Írás 1976. április. 3–66.
- Katona József 1820/21. *Bánk bán*. Dráma 5. szakaszban. Trattner, Pest
- Katona József 1920. *Bánk bán*. Sajtó a. r. és utószó: Mészöly Gedeon. Rózsavölgyi K. Bp. (Az első kiadás betű szerinti, csak a sajtóhibákat javító mása.)
- Katona József 1941. *Bánk bán*. Bevezetés és jegyzetek: Kozocsa Sándor. Magyar Népművelők Társasága, Bp.
- Katona József 1948. *Bánk bán*. Dráma öt szakaszban. Bevezetés: Both Béla. Magyar Művészeti Tanács, Bp.
- Katona József 1951. *Bánk bán*. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Szépirodalmi K. Bp.
- Katona József 1977. *Bánk bán*. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Diákkönyvtár, Móra K. Bp.

- Katona József 1977. *Bánk bán*. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Móra K. Bp. (Diákkönyvtár)
- Mészöly Dezső 1972. *Shakespeare új tükörben*. Magvető K. Bp.
- Nagy Ignác kiad. 1840. *Színműtár* 1939/40. 11. füzet
- Orosz László 1979. *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege 1845–1867*, *Cumania* 6. k. 137–166. Kecskemét
- Orosz László 1999. *A Bánk bán értelmezéseinek története*. Krónika Nova Bp.
- Orosz László 2007. *Kérdőjelek*. Egy Katona-kutató töprengése. Balassi K. Bp.
- Orosz László sajtó a. r. 1983. Katona József: *Bánk bán* (kritikai kiadás). Akadémiai K. Bp. 1983.
- Pásztor Emil szerk. 1986. *Toldi-szótár* (Arany János Toldijának szókészlete). Tankönyvkiadó Bp.
- Sárfán Györgyi vál., szerk. 1982. *Arany János leveleskönyve*. Gondolat K. Bp.
- Szinnyei József 1893; 1896. *Magyar tájszótár*. Bp.
- Toldy Ferenc 1987. *A magyar nemzeti irodalom története*. Szépirodalmi K. Bp.